

Gender Transformation &
Empowerment

CEWIGO
MAKING POLICIES
WORK for WOMEN

FORUM FOR WOMEN IN DEMOCRACY

Breaking Through, Building Up and Binding

AMUSURUSONU NA NGIRIKAKINA

ABARUWA NGINA KA ATHEON ANGABERU ALOKARU 2016–2021

2016

A photograph of an elderly woman in profile, facing right. She is wearing a patterned headscarf and a light-colored garment. On top of her head is a white, shallow bowl filled with what appears to be small, round, light-colored items, possibly food. The background is blurred, showing some structures and a sign with the word 'MUKURA' visible.

AMUSURUSONU NA NGIRIKAKINA

ABARUWA NGINA KA ATHEON ANGABERU ALOKARU 2016–2021

2016

Akitodiunet anguna eyatoma

AKISIAKINET- - - - -	1
ANGALEU ANGABERU-ABARU KA AKWAP - - - - -	3
NGAPEDOROSIO ANGABERU ALOTOMA NGALUP KA NGIBORO - - - - -	7
NGABERU KA AKISIOM - - - - -	10
AKITOGOGONG NGABERU ALOTOMA AMUCRUSONU - - - - -	14
NGABERU ANA-RIKIT KA AYEUNUN NGAKIRO - - - - -	17

AKISI AKINET

Anguna aapunia ekaru 2016, itemonokin nabo ngitunga a Uganda kotere ace theon ngina apolon. Atheon elope erai epone ngolo elal akimaimaimaa ka atiaka-tiaka alokiding ngikawaak ka ngikatheaaak(political)ka ngaberu alotoma akithingarenit nguna iitana kan ikes ka nguna ecamito nooi atemar kerai okotheun oloma naps, ikes ikeunito atemar emasii mono ngaberu tolimut ka kigira nguna epedorete akityakin erai ketheun kori kilama atheon-(akaratas/abaruwa ngina ka-atheon).

Ikwa aburuwa/akaratas ngina ka-atheon, itodiuni ngatiokisio nguna etapito ngaberu alo Uganda ka akitanit aanyun nguna itiyaete ngigurupo angikarikok ka ngulu ewueito eraun ngikarikok. Akaratas/abaruwa ngina ka atheon angaberu iges eyeunit ngadoketa nguna ikwaan ka nguna ecamakinito ngaberu ka-apei ka ngari-ongeta nguna angapedonorosio angaberu alotoma ngirwa ngulu ka-atheon ngulu alunyar angeun ekaru 2000, ngina pei esiafinia abaruwa ngina ka atheon angaberu. Abaruwa ngina ka atheon angaberu inges iye-unit agogong, akimorikin ka etic ka-apei, ka akitenikin ngatiokisio/ngacukulei nguna paan aripunitai analo-thikinet angina ajiokon kotere akiitanit nguna ithingarenikinito ecamitai ariamun ngapedonorosio angaberu ka akitiriyani ngaberu ka ngikiok.

Ewooi erot angaberu alo Uganda ngina pei paan ka eringa eluana ikec ariamun akereru ileleba ka akiriamara ka ngikiliok alotoma epone ka akiyar kec dadang, alotoma ekimar angitunga Uganda dadang, ngaberu edo-lito 51 %(alotoma amiat), inges nait atemar ejok nooi amithiikinit ka-akithingarenikinit ngakiro nguna etapito ikec erai kitodiunito ngikisila, ka-apukan, ka nguna emaikina kiwapitetei daadang akereru ka aki-taana angitunga adadang. Abaruwa ngina ka-atheon angaberu inges elunyara kingaren alotoma alimorit nguna iitanito ngaberu tar arakau aupal ngina ithimukekini ngikarikok akithiriamarit ngaberu ka ngikiliok koterer ani erai kiriamara angaberu ka ngikiliok bon engeunia akwap ngina a Uganda apoloun ngina ruba. Abaruwa ngina ka atheon angaberu inges elothikinit ariamun ngakiro nguna ikote ne: Ayaunerikitene/akipukan ngina ajokan torai alowai angolo itodianakinere/iteyenuniere ngikatheak nguna kitiya anathere, ngulu ewueito, ngulu erikito ngitunga, torai akitopolooria nguna etapito ngaberu, nguna iitanito ngaberu, ka nguna ecamito arukaun./ariamun

- Akitacamun apukan, ngigurupo ka apukan ngulu etiakiatakauna, ka ngariongeta daadang tar ka ngulu etap-ito ngakiro nu, kotere akithingarenit ka acamakinit ngakiro angitunga a-daadang ka nguna iitanito ngaberu alotoma ngadoketa nguna ka akitopol akwap;
- Akikeun ka akitaanyun ayenut nguna etioko kan ngaberu ka ngikiliok aneni angulu ewueikinoto erikitene angitunga;
- Akikeun ayenut angitunga nguna etioko kan ngaberu ka ngikiliok alotoma ngulu erikito ngitunga;
- Akitangat ka acunanakin ngitunga kotere athere ka akiwapit ngadoketa daadang nguna ingarakinito ayaun apukan angitunga make anakwap adaadang-ikwa Uganda.

- Ayaun epite ngolo ka acamakinnet aloking ngaberu ka ngulu ewueito araun ngikarikok angipatii angulu egele-gelea ka apei ka ngariongeta.

Ngadoketa ka epite ngolo engeunere abaruwa ngina ka atheon angaberu.

Ageuni aburuwa ngina ka atheon angaberu alopite alo emoprikina ngaberu nguna ka arionget angina abokoi the Women's Democracy Group¹. Women's Democracy Group.Kidding elap angitomon ka-epei ka ngolo angitomon angiarei ekaru 2014² Abu egurup angaberu kiwanakis ekokwa alotoma ngibukui (ngatomoni-kan50) isirworete ngakansolai angaberu, atalojokotau, ngikarikok angipatii alu egelegelaaka, ngiketiyak ka apukan, ngikaosok, ngulu itopoloete akwap, ngikarikok angidiinio, ngikarikok angitalio, ngimucurus, ngikarikok angireria ka ngikasikou, ngimalimo, nganasio, ngigurupo angaberu ngikani ka-apei alo patii alu engelegela alo Uganda³, ka ngamalimo Atukot angikatumuunak ka-ngaberu nguna esubakina kotere akithilereun ationis ngina isicanit ngapedono-rosio angaberu ka akitopoloun eyakauntene angaberu ka ngikiliok iriyan. Abu ekokwa kitodiu epite Ngolo ecunakinere ngatameta ka akiitanit abaruwa ngina ka atheon angaberu.

Aniepakaritai ekokwa, aponi toripiripae ejok ngakaritathia nguna agelegela kotere aanyunia nguna iten-ikinitai anapolou, nguna kiwapakina, ka ngikisila ka apukan, ngulu ikingarakinito ka-apei akitopol akwap, ngariongeta atalojokotau, ngatiakatiakaeta ka apukan, ngabaruwai nguna ka atheon kotere akitodiunit nguna angaberu ka ngikiliok.

Alalau ngina angitalio, amucurutsonu kanguna eriktere ngitunga , ngatiokisio, kanguna iitanito ngaberu alo Uganda anadoketa anguna egelegela, akigiret naga itodiunit ngakiro ngakan nguna iitanitai ecunakinitai wapei, ka acamakinit akilokokinet kotere ariamunia nguna eriyan kan ngikiliok ka ngaberu ka akitopoloor ngaberu tokona alo Uganda.

- 1 Erwonget angaberu Ngolo ebokoi Uganda Democracy Group.(WDG) reai acunakinnet angariongeta ata lojokotau alo uganda an-geuni ekaru 2009. Elosikinit akitogong erikintene ka akitopoloor akeroru angaberu ka ngikiliok alotoma apukan angitunga. Adol tokona ngariongeta 5 etic Ngolo ka akitopol akwap(ACFODE), Kiding ngaberu alotoma apukan(CEWIGO), Acunakina angaberu kan apukan angitunga(FOWODE), Arucokina angaberu alotoma apukan –uganda (WDN-U), Ka Arucokina angaberu alo uganda(UWONET) inges itangasi dadang.
- 2 Erwor Ngolo lo ayaunit erwonget Kiding ngaberu alotoma apukan ebe (CEWIGO) abu kitacam ngiketiyak ameun , Isingiro, Kamwenge, Kiruhura, Mbarara, Bushenyi, Sheema, Kabarole, Kyenjonjo ka Kasese. Erwor Ngolo ayaunito ngulu ka aruconikna angaberu alo Uganda (UWONET)abu toriku ngaberu ageun karamojong , teso ka ngulu a Abusoga ageun alo Kumi, Soroti, Katakwi, Amuria, Napak, Moroto, Nakapiripirit, Kaabong, Mayuge, Kamuli, Jinja, Bugiri, Iganga and Kaliro.ani erauni erwor Ngolo ayaunito ngulu ka etic Ngolo ka akitopol akwap (ACFODE)abu totriku ngaberu ageun Kanungu, Kisoro ka Rukungiri aloto'o uganda, Dokolo, Lira, Oyam ka Amolatar alokuju akwap Uganda,Rakai , Sembabule ka kalangala-alokiding Uganda. Erwor Ngolo ayaunito ngulu FOWODE abu toriku ngaberu ageun alo Manafwa, Butaleja, Kapchorwa, Sironko, Mbale, Busia, Kiboga, Wakiso, Kampala, Mukono, Buikwe ka Tororo ani erauni erwor Ngolo ayaunito ngulu ka arucokina angaberu alotoma apukan ebe (WDN-U) abu toriku ngaberu nguna angakwapin a Arua, Yumbe, Koboko, Nebbi, Adjumani, Kumi ka Masaka.
- 3 Ani epakaritai erwor Ngolo isigangakinito ngulu DGF, WDN–U ka-apei ka ngatuketa angakarikok angaberu alotoma akwap dadang ikwa DP, FDC, JEEMA, NRM, PPP ka UPC apot kisirworo ngitunga alo sub county angiwomwon alo Masaka ka Kumi elap lo alosuban ekaru 2014 anakigangakinet aneni International Republican Institute iyatakinio erwor lo egangakinito ka akigangakinet ka akwap anguna ka apukan angitunga (NED) aloto' west nile.

Alosikinet

1

ANGALEU ANGABERU–ABARU KA AKWAP

Angaleu a toto mam ngeyaunit ajoikis lokal bon nait erai ngina ka akibois adadang. Akapedori kotere adolokin ka ariamun amukian inges jik eyanyunere angaleu angidwe ka ekal dadang. Ikwa ngakwapin nguna eringa epoloite nguna ce, etwane angaberu edoote inges adoka kidiama alotoma 435/100,000 alotoma ngidwe aliput ngulu idounio eyarete paka 438/100,000 analiput. Eyaunito nu akurian ka ekabule kotere kotere ngaberu ka arukunia nguna etemokiit eripot Ngolo MDG;s alo Uganda, 2013⁴.

Alotoma akwap angikirionok, nagpedorosio angaberu kot Apedori ngina riamunet angaleu ngina ajokan kan atierriengu ka akuwan ka apei ka angaleu angatameta inges ecamakinito ngarwongeta angakwapin alokiga kangarwongeta nguna ewueikinoto ngapedorosio angitunga, ikwa Uganda dang iimakinito eeseji kan aca-mun ngakiro nu. Anadoketait angakwakin adadang, erai Uganda apei kwap ngina ecamunit akitopoloor ngapedorosio angitunga, apedori ngina ka arikit ngitunga, acunakina ka alemar atiakarit ngaberu, alimoret a Beijing epite ka akity (1995). Alotoma adoket ngina anakwap angikrionok, apedodri Erae ariamun nagaleu.

⁴ Eripot Ngolo MDG Uganda elap 10 ekaru 2013, ekimar ka akaritas 24

Tar kemam akitodiunet ngina ilere/etakani kotere angapedorosio nguna ka angaleu alotoma ngapedorosio angitunga a Uganda, itodiunito ngikisila ngapedorosio nguna iuriarito angaleu aitunganan. Ikwa akigiret 33(3) ka a constitution inges elimunit atemar epedori apukan awueikin ngapedorosio angaberu to-tamunitetei nguna erakatar ikes ata-toto. Akigirt ngina 34(3) ebalam mam idio koku ngini emaikina kisiyipyoroi apedori ngina ka amukian kotere ngakiro nguna ka-edin, kori angace. Akigiret ngina 39 ikeunit apedor ngina ka asegis ka-apei ka ayakau nakibois ngina engale.

Ngakijianakineta nguna ka angaleu,eriamun aneni National Objectives and Directive Principles of State Pol-icy (NODPSP) anageikinet ka ekitabo angikisila. Alosikinet XIV(b) inter alia abukiwapak akwao kotere ko-tere ngitunga auganda dadang eriamunete akingarakinet ngina ka angaleu, ani erauni alosikinet ngina XX ebe epedori apukan akitiya ibore ni ajiokan dadang kotere, kotere ayenut ebe toriamut ngitunga nguna iitana kotere akingarakinet ka angaleu. Alosikinet ngina XXI ka XXII ikes eyaunete ngakipi nguna asegak kidar-itetei ejok, akingadaa akimuj ka epite ngholo kimujet ejok nooi, erai nu dadang nguna etodiunete neni ikoni angaleu aitunganan.

Epote Ngolo angapedorosio ka angaleu inges iitanit akiretakineta ka agogong, eyakatar akwap apedori ngina kimikaret iyong ngapedorosio, kori awou anguna angiticisio keng tar kotere epite Ngolo ngitiyakinitere nguna iyokino. Eyotok Uganda kigaren anakitoudiuneta angaleu angaleu angakapotio, alokiding ngikaru 2006 paka 2011 abu kiyatakin ekimar angaberu anguna edooete ingarakinito ngiketiyak ka angaleu ngulu etatamitai etic, alotoma 42%- alotoma amiat paka 58 %-alotoma amiat⁵. Abu toyakaun akilocokinet ngina ajokon kotere ariamun amukian kirikakin akidoun, torau ngaberu 33 alotoma amiat abongete todakitari ka akilo nabo 27%-bon alotoma amiat ewapakinitai ekaru 2006⁶. Tar kotere epite Ngolo isitiyaeta ngitunga ngirotin ka alatanakin auriare abu kiyatakin aneni 15 alotoma amiat alokaru 1995 paka 30 alotoma amiat alokaru 2011. Inges nait enyipo ationis ka ngaleu ngijina er-iamunete ngitunga kotere abucanakin apotiyere ka akirunyuny ngidwee. Engarak tar akinyipor apotiyonor angapesur anguna edisiak. Ikongina alimunitere anakisiakineta eyatakin ekimar angaberu anu etuanenente edoli akidoun, inges atemar inyathuna/emunara ngakiro alowae alo.

Tar kan ajokis ngina emarun ngin dadang, erai Uganda apei kwap ngina alotoma ngakwapin ngatomon nguna ingarenito alokimar angaberu anu etwakete ka ngidwe ka apei ngina edolio akidoun. Elimoritai ebe ani ekidioko erai ngaberu 16 etuakete angina kolongit kotere ngatiokisio nguna eriamunuete kies edoli aki-dore. Anieripiripiyong ngidakitarin 553 alotoma Uganda, toriamunai atemar aiyere ngaokot inges itodolit ekimar 42 alo toma amiat alo kimar angaberu anu etwakete kan akidore, ariaba ekaoyan inges itodoilt ekimar anguna etwakene 22% alotoma amiat, ka abwongunun apotiyere inges itodolit ekimar 11% alotoma amiat. Nguna itadapito atwanare angaberu erai edeke malaria itodolit 36, akidiok ngaokot anakuwan, 11 lodiim 7%. Alotoma aripirip atwanare angakapotio ebe MPDR alokaru 2009 paka 2011, itodiunit eripot kec atemar ibore ngini ekeunit atuane angakapotio kerai akidiok angiketiyak inges etodolunit ekimar 63%. Ebalam eripot

⁵ Ekimar ka akaritas 24

⁶ Ekimar ka akaritas 4

lo ayakau nganasio nguna isidoete ngaberu inges erai ajokis ngina apolon nhgina epedori abukin atwanare angaberuu anguna edolito 80% alotoma amiat nguna etwakete alodakitari.⁷ Ecana Uganda nganasio nguna isidoete ngaberu ekadakina nguna edolito 2,000 mere kotere amamukau ngiketiyak ngulu etatamitai etic lo nait erai kotere apukan ngina angirwa alu eretakinet ekimar angiketiyak ka angaleu. Igorosi ngulu eminas angaleu nginapei paan atemar okoi kiyatakisi-ro ngisilinga lorwonget ka-ngaleu, nait angalo karu ecananakin erwonget lo ngisiling ngulu ekidioko 15% alotoma amiat. Alotoma alimoret ngina ka buja ngina abu Uganda tocamak ekaru 2001. Akitodiunit erai ekaru 2013/2014 abu er-wonget ka angaleu toriam 7.2 % alotoma ngisilinga ngulu adolito 13.1 tr. Tar ekaru 2011/2012 abutoriam 7.6% alotoma ngisilinga ngulu aya.

Etiaye Ngolo ka akingarakinet ka ngaleu alo Uganda mam ngiriamuna. litamakinitae ebe erai ngaberu 94% alotoma amia eriamunuete amukian alodakitar ingarakinito nganasio ka ngidakitarin, ani erauni ngaberu nguna angicaloi 36% kepot kedoun alodakitar isikwanikinio ka nguna ka etaun edolit ekimar 76% alotoma amiat.eyaunito ngatiokisio nu erai epite Ngolo elwaketa ngidikitarin localoi, akicana ngikito alodakitar, epite Ngolo ngesiomitotor ngitunga, ngaberyu nguna esiomito eyakatar ekibure Ngolo losiet akidoun alodakitar ka akilo nguna ngisiomito. Anakisikwanikinet erai (75vs 25.) ngikisila ngulu imikito ngitunga alemanar ngakokes eyatunito ikes dang ekimar angaberu anguna etwakete epotiyete⁸.

Apoti angidwe aluciciki eringa epetuna ka atwanare angidwe alu-idounio inges eringa erai ationis ngina apo-lon. Anakiyatakinet, apalago ngina epiyoritor ngaberu aseun nguna iyokino kotere auriyere kec inges kona tar eretak alatanakin ngidwe ka ayenut ngirwa ngulu riamunet akook. Edeke alodiim ka abwangunun ngakookes inges a lot kingaren kotere akisipiyorit akingarakinet ngina abokoi kori iretakini etwane angaka-potiok. Epone Ngolo ngemithitotor ngikiliok ngakiro nguna itemonokinere aurere ngidwe inges tar esipiyo epone Ngolo abokoi kikeunere angaleu angakapotiok.

Anguna iyenere atemar angaleu inges erai ationis angaberu, ikitanit ikona:

1. Kitojiokuunai ka kiwanitai ngisiling ngulu itemokino toma narionget ka angaleu ka akimaniman epone Ngolo elosio etic ka angaleu iwapitai acamakinnet ngina ka Abuja ebe torae jik ekimar 15% eriamuni er-wonget Ngolo ka angaleu alotoma ngisilinga ka apukan. Emasi nabo kiwapakinai atemar torae ngisilinga 5% alotoma erwonget kingarakinere anagaleu angakapotiok, ka atenitor ngisae dadang, ka akingarakinitor ngidakitarin ngulu cicik ikwa HC III ka HC IV.
2. Ayenikinit atemar aniekidioko torai 6% alotoma ngisilinga ka erwonget ka angaleu ikes isitiyao kotere akinyiporia ngidekesio ngulu epetuna ka akitaana ngina ka akingarakina anangaleu.
3. Akithingarenit ayakau ngirotin ngulu egelegela kotere akitemonokin aurere erai akitojokunia anghaleu an-gaberu ka alatanakin ngidwe. Emais ngatuketa angitunga toyakaunotor atemakinnet ngina kateic ka ngulu etapito ngakiro

⁷ Ekimar ka akaritas 4

⁸ Ekimar ka akaritas 10

eyaunere akilocokinet ngina ajokon kotere akitaapikin ngaberu akingarakinet ngina ka an-galeu, ikwa ngikarikok ka edin ka ngulu ka angitalio.

4. Akiyatakin emucara angiketiya ka angaleu kotere tonyarau ngaberu ka ngikiok akitiya nakiboisio nguna etiono akidol, akinyiakun ngeketiya ngulu iwaranarete etic nakwapin nguna alokinga; ingitasi ngaberu ngikisila ngulu ilerete kan etacit angiketiya kanagaleu ka ayenut neni eriamuniya apukan ngisilinga⁹.
5. Akitogogong ka akitaapuun neni eyanyunete ngidwe nguna angawat kec ka angaleu kotere nguna eyaun-unuete apotiyonor angidwe edisiak ka alemanar ngakokes alororin alu pa abeikina, ka emunaunete angaleu kec.
6. Ayenikin atemar erwonget Ngolo ka angaleu inges emaikina toyey epone Ngolo ilere/etakani kotere asubakinia ngipitesio ka nguna itiyaete ngiticisio ngulu epedorete amenit apolou angaberu akithipiyor aca-mun nguna iyokino kotere ngapedorosio nguna ka angaleu.
7. Akitemonokin ka akithitiya ngikisila, kanguna kiwapakina dadang kotere alemaria eguriguri alokiding ngikil-iok ka ngaberu ka apedori angaberu ka apei ka ngikisila ngulu iuriarito ngikalia ka akiuririt angaleu. Ikwa ngikisila ngulu ka erukitene ka apunokin, ka atiaka ekwa ekile ka aberu, ekisil ebukinit aratarata, eguriguri angikalia.
8. Ayeun nguna ka epite Ngolo itacamunere ngaberu ngakiro nguna iitatana ka iyokino ka akitojokun epite Ngolo edolokinioto ikes amucurusonu ikwa ero Ngolo einakini ngaberu akiwarit ngipiteio ngulu ka angaleu.
9. Akiteyenuit erwonget Ngolo ka angaleu atemar toyeyunite ngirotin ngulu ecayete kotere akitogogong ayenut angitunga angaleu ngina angakapotiook ka ngakiro nguna isimukekinete ngikiliok dang alomarit toma.

9 Ekimar ka akaritas 27

NGAPEDOROSIO ANGABERU ALOTOMA NGALUP KA NGIBORO

Abu ekakile kipangaya amana ngina palem sek etaa akimuj ka-ekal. Mam pa etyat ikakoku atest angina ekepiyoria ayong alemun ngisilinga ngalipio ngaarei nguna eitanitai esukul. Alore angolo akauritere ayong amamukatar ngalup ngadii anguna arakar aberu. Kerae kona oyakatar ngalup alore apapa kang, ketaunit akimuij etanunia ngikadwe ka akideun ace ogela. Arau ngina angican tokona...aberu kongin, Aroi sub county, Arua district¹⁰

Ngakiro nguna angalup etioko nooi kotere ngapedorosio angaberu alo Uganda. Kotere erai ngalup neni ey-areta ngitunga dadang. Erai neni eriamunere akimij, ngakipi, ngakito nguna ipoere, ka ngikito dang ngulu ka angaleu. Ngulu epolokinito ngalup ikes ekeritai anakiboisio yok, ikes erai ngikarikok, eyakatar epedori¹¹. Anguna anu, akimikit ngaberu ngalup inges epiyoria ikes ariamun ngiboro ngulu ajiokak dadang ngulu er-iamunio analup, alotoma amucurusonu, ekiboiey aloreria, ka araun ngikarikok.

Alotoma akwap dadang, iimakinik Uganda ekimooiin nakiro 2 nguna itodiunito ngapedorosio angaberu ko-tere ngalup ka alemar jik ngingodingodisia ngulu itoroniaritere ngaberu, ebe Convention on the Elimination of All Forms of

¹⁰ Ekimar ka akaritas 27

¹¹ Ekimar ka akaritas 19

Discrimination Against Women (CEDAW¹²) ka erot Ngolo ka akwap angikironok alo toma ngapedoriosio angitunga ka ngaberu, ebe Maputo protocol.

CEDAW. Inges nooi elothikinit akiuriarit ngapedoriosio angaberu nguna angicaaloi .abarura ngika angikisila ngina 14 inges igitai ebengarongeta kori ngipatii ngulu egelegela ikes emaikina toyenete nguna eriamunito ngaberu mnguna ka ecalo, ka nabo toyenete atemar ngaberu nupei etanete ngikalia kec, ka-apei ka ngiticisio dadang ngulu imuruthata emam tar ngisilinga, ka emaikina ikes kitiyakis nguna iitana daadang kotere acamakineta ngina angaberu angicaloi,angeria. Ikeunit nabo tar akigiret na ebe emaikina ngikarikok angipatii ayait ngakiro nguna ajokak kan alemaria atiakarit ka akitoroniarit ngaberu nguna angireria. Torae aanyunia atemar eyai epite ngolo ka akiriamara ka-apei ngaberu ka ngikiliok kotere imorikin ka-apei kotere eriamunete ajokis ngina ka akitopol ngireria.

Akigiret ka adoketai angina Maputo inges iitanit ngipatii dadang akitiiji ngirotin ngulu etiakaritere ngaberu. Eyenikinit ngabpedoriosio angaberu anguna ayakatar ngikiliok ariamun ngkec boro topolokis ka kisityaete emam akurianu. Akigiret na pei na iitanit tar akiuriarit ngapedoriosio angaberu anguna erai angapuseru, ngakimak, ka ngakangwalak. Ikeunit nabo tar atemar ngipatii ikes erai kiuriarito ngaberu nguna angican, ka nguna epolokinito ngikalia, tar nguna ejamunitai ka ainakinit ikes akibois ngina ejoikinit epite ngolo eyaka-tar ikes.ka akitana ngina ka angaleu ka akuan, akiitana alorot angolo ka amucursonu ka ayakau nakiboisio yok.

Eyakasi ngacamanakineta nguna angikisila euriarito ngapedoriosio angaberu kotere ngakiro angalup. Aloto-ma akingiret ngina angarei alokisila igitai atemar iriyan ngitunga dadang, tar kerai itungana ngini anariyet angikarikok, angimucurus, kikerer kori mam alore ka tar kiwapit etal, ka-ebe mam itungana ngini emaikina totiakaritetei anguna erakar ekile kori aberu, itacamakinitai apedori neni a-parliament ayeun ngikisila ngulu elemarete atiakatiaka alokiding ngikiliok ka ngaberu kotere ayaun akiriamara/eriyane.

Luriarito ngikisila ngitunga dadang ka ngikec boro, ka neni apedori erai matri bon iyakatar ibore ngini erai ngini kon kire, ayakatar ngitung lu acamakineta ngina ka etacin angolo itemokino akilunyokin ikebore. likinito ngikisila akiriamara alokiding ekile ka aberu alotoma apudokina/erukitene. Akiriamara alokiding kec inges erae amorunun ka-apei nguna emaikina kitiyakinai alokal. luriarito nabo tar ngikisila ngapedoriosio angapuser akirum ngiboro ka ekile keng ka kidong jik erai toto angidwe keng.

Eyenikinito ngikisila nguna akire kan ngapedoriosio angaberu tar nooi ayakau akereru ngina etia ngina angi-kiliok ka akiriamara ka-apei, akijianakino ka apei kangikiliok, ka ayakau ngapedoriosio nguna kityae ibore dadang ikwa araun ngakarikok, Alomar namucurutsonu, ka rukit ka ngitunga alore. Anakiyatakineta, eina-kinito ngikisila ngaberu apedori ngina riamunet ngiyemuto dadang anakwap, apedori ngina riamunet atubo-kinio ngina akire alo court. Apedori ngina kirworikinet ngakiro nguna icamit, ka akipup nguna elimoknio ngitunga dadang, alo court.

12 Ekimar ka akaritas 19

Alo Uganda ngarwa nu, alotoma ngalup nguna egiritai, ebe nguna edolito 27% aloma amiat bon erai nguna angaberu. Tarr ngina erakar ngaberu nguna edolito 80% alotoma amiat emunikinto etic ngolo ka akitare ka akiyok ngibaren, erai 20% (alotoma amiat) eyakatar apedor ngina kisitiyaet ngiboro ngulu elumunete ana-kinyinyir kec. Alotoma eawi ngolo ka akitare, erai ngaberu nooi erai ngaketiak, torai ngikiliok ileleba lotic ngolo angifactori. Ngikalia ngulu epolokinito ngaberu erai 80.5% alotoma amiat ityaete etic ngolo ka akitare isikwanikinio ngikalia ngulu epolokinto ngikiliok erai 67.5% alotoma amiat¹³. Ngamanat nguna etemonokinete ngaberu, inyiporo akimuj ngina elimunio alonambai ebe 17% angolo acre ka-akilo ngamanat nguna epolokinito ngikiliok kori ngitunga ka ekal dadang¹⁴.

Tar keyakasi ngikisila ka apukan ngulu ebasi eyakatar ngaberu ka ngikiliok ngapedorosio nguna angalup kangiboro ngulu ce dadang mam neni ikoni kiyatar aberu kori ekile, akisitiya ngikisila lu inges adidioto ko-tere ngakiro nguna alal. Apei erai nguna pei ngidiriyata ngikisila, etiakak ngarwa ngare epei wa ebasi erai ngalup nguna angitunga, alowai angolo ce to basi erai nguna ka apukan, inges nait ebunitor angodia atemar ngalup erakasi nguna angitunga kori nguna ka apukan akitogong ngikila ka apukan inges eetiono kotere mam ngeyenete ngitunga ngulu alalak, ka mam akisitanakin ka atubonokin ngina akire. Epite ngolo epalagia arioget ngina itopoorit ngikisila torae nooi aloreria, inges nooi inyiporit agogong angikisila.

Akiyar ngina angaberu ka ngiboro ngulu iyikto ikec, kangulu angikalia kec, akwap dadang etia neni etia, erai dadang etete erai ngalup. anguna kona erakar ngaberu ewuekinito akiwarit akimuj, ngakito ka-akim, ejok nooi akiuririt ngikisla ngulu angalup kotere ngaberu, ka akiikin/acamakin ikec dang eyakatar ngalup nguna erai nguna kec. Arae ca anikecamakin ngaberu ngapedorosio nguna angalup inges iyatakiniaata ngaberu akimuj ngina itaunuyete, ilocokini ne angaleu ka ajokis ka ekal dadang.

Alotoma ngalup ka akereru, iitanito ngaberu ikona:

1. Ayeun ngiboro ngulu iwapitere ngikisila ka ainakinet ka acamakinete angina emore ngalup ka-apei ikwa ekile ka-aberu, isikwanitai ka ngiboro ngulu ce dadang ikwangina pei etubunitotor ngikisila, 2013.
2. Anakiyatakinet, ngikisila ngulu ka arukit ka atiaka, ka ekile ka aberu 2009 ngulu isilereunete epite ngolo itemokinere akimor ngiboro erukitoi tar paka ketiakai, inges ebeit tocamakinai ka kiwapakinai.
3. Akisiakin ngisilinga ngulu angalup kotere kingarakis ngaberu akitaraun ngalup nguna kec.
4. Akiwakinit ngitalio dang neni pei kotere kitopolosi ngakiro angalup erai angicakin ngaberu dang alowai an-golo ka ayakau ngalup ka akirum ikongina ebakar akilocokinet 2010.
5. Akitemonokin ngikisila ngulu jik iyoro alosikinit epite ngolo iretakinere ngapedorosio nagapuser, alotoma ayau ngiboro kec ka epite ngolo edemanareta ngikamurak ka ngieyeneta ngalup kec.

¹³ Kidiama

¹⁴ Kidiama

NGABERU KA AKISIOM

Apedori ngina ka kisiom ecamakinitai alotoma akiikinet ngina angakwapin aneni ka ka amucurusonu, eki-boiye alorerria, kakapei ngapedonorosio angtalio, acamakinet ngina angapedorosio angidwe, akimorikina kakapei anakwap angikirionok kotere ngapedorosio angitunga, akimorikina ka apei anakwap angikirionok kotere ajokis angidwe.

Italakaritai Uganda anakwapin adadang, tar ngkidunyeta, ka ngitunga auganda ngilopeyek kotere ngina esia-kinia ngikisila ngulu itopolorito akisiom. Epone Ngolo ka akisiom dadang ikwa akisiom ngina angitung an-gulu apolok, akisiom ngina aikongin kotere ngidwe ebe UPE, ka akisiom ngina aikongin alo senior, inges kire itodiunit, ariamunet ngina ajokon anakisiom, alotoma ngikaru lu alunyar, ka akiyatakin ekimar angdwe alosukulo, torae ngapesur nguna alokalia angulu ekuliakaka eriamunito akingarakinet¹⁵.

¹⁵ Alipite epedorere lwon arukaun nguna akimorikina anakisiom angina iitana, ecamakina alo Uganda? (akigirunet ngina ka ageikinet kani akimorikina ka epite angisilinga ka akiyar anapedonorosio. Elap angitomon ke epei 2014)

Emaikina kitalakarae apukan nooi kotere ayeunit ngikisila ngulu eteteunito ngidwe anakisiom ebe ECD, ngikisila ngulu apot kiyatut ekimar angidwe alosukul alotoma 289,862 alokaru 2011 paka 345,295 alokaru 2012¹⁶. Ebeit tar nabo kitalakaritetei apukan kotere akisiakin/ayaun aprogram ngina UPE, alokaru 1997. Abu UPE kiyatak ekimar angidwe alosukul torae ngulu angikalia alu ekuliakaka, ageun 8,089,000 alokaru 2011 paka 8,220,000 alokaru 2012¹⁷. Ikingarak akinyipun akuliako, eyatak tar epite Ngolo iriyanikinotor ngaberu ka ngikiliok, ka esingararak ngidwe akilam ejok akilas ngina angakan-kaarei ka ayaunit ngaduketa ka akitopol ngisukulo.

Alotoma ngisukulo ngulu a senior, abu ikyatakin akimar angapesur ageun ekimar angapesur 635,527 alokaru 2013 tar todol ekimar angapesur 665,406 alokaru 2014 ani isikwanikino ka ngidiain ngulu edolit ekimar 727,212 alokaru 2013 tar 709,140 alokaru 2014¹⁸. Anguna ka akisiom angina aikongin alosukulo a senior(USE) abu kiyatakin ekimar angidwe alosukulo angulu-ka apukan angeun 43 alotoma amiat alokaru 2007 paka 45 alotoma amiat alokaru 2011, nait atakani akidiokunioto ngapesur edoli ekaru 2014(ngidiain 46,066, ngapesur 21,885)¹⁹. Etiaye angapesur anguna erikanakinet akisiom inges abu kiyatakin alotoma 43% alokaru 2000 paka 47.7% alokaru 2011²⁰.

Alotoma ngikosio ngulu ka enisiness, akisiom aosou ngina kitiyaet ngiticisio kor BTVET: ngakesur nguna apot toloto akisiom ngikosio a BTVET inges abu ekimar kiyatakin nait todit ekimar angapesu erai 14% isikwanikino ka ngidiain erai 86%. Arai ngidiain 2,856 ngapesur 449 ngina emarere ekaru²¹. Ngapesur nguna apot tolomasi lokolej(PTC's) akisiom araun ngamalimoinges abu kiyatakin ageun 6,594 alokaru 2000 paka 10,086 alokaru 2011²². Alotoma adoketait ngina ka akisiom angina alokidiana ebe University: apotu ngikisila ka apuka ngulu eyat-anakinere ngapesur ng.pointo 1.5 kisimukekis ngapesur akisom ka kiyatakin ekimar kec ageun 13,337 alokaru 2000 paka 42,733 alokaru 2011²³.

Ani epakaritai ajokis ngina ariamun, ayaun akisom ngina ajokan alosukulo mam ngepatana, eyakasi nga-tiokisio nguna epedorete akinyipor etiaye ka ajokis ka akisiom, ka kitongopiyasi nguna ajokak dadang nguna etiyao isingarenitoi akisiom. Epone Ngolo ebongio etiaye ka akisiom kwap aanyun alotoma ngaripiriyeta ikwa nguna UWEZO (2014), Erwonget Ngolo akisiom ka ngaboliasio, ka-apei ka Stromme Foundation, save the children, huan rights UN (UNHCR) ekaru 2014²⁴.

Akiyatakinet ngina ariamut ngariongeta ka apukan ka ngikisila; nait mam ngiriamara ka ngedolito lodwe ngulu angireria kotere ngatiokisio ikwa ngina eyakatar ngitunga anakiboisio ngatameta nguna arokok kotere akisiom, ebasi ebe erai

16 Ekimar angabaruwai 8

17 Ekimar angabaruwai 9

18 Kidiama 11

19 Kidiama alotoma akaritar ngina ka ekimar 7

20 Kidiama alotoma akaritar ngina ka ekimar 7

21 Toanyu alokidiana

22 Toanyu alokidiam anakitodikinet 17

23 Toanyu alokidiana

24 Ekimar ka akaritas 4

akicanican ngisilinga ibore-en. Eyakasi ngatiokisio nguna eyakasi neni UPE, ageun epite Ngolo esinakineta ngidwe ngulu alalak akisiom, torae jik ngisukulo ngulu eya localoi, eyainit nguna ala-lak erai epite Ngolo eminatara ngimalimo akicaluwanar akitatam ka kingyip nait jik etiaye ka akisiom²⁵.

Etodiunit aripunet ebe ngidwe ngulu ipiyori angetakin akisiom, anikepolout enyamete ngisiling angulu ekidi-oko, ka ngidwe kec etamakinitai atemar ngeriamunete akisiom mngia ajokon, erai ibore een ngini itukuriani akwap Uganda apoloun alokingaren²⁶. Ngirwa lu adol ekimar angidwe angulu esiomete alosuluo angulu UPE alocaaloi adol 88.8% kotere ngidiain ka 82.3% kotere ngapesur. Alokiding ngikaru 2000 ka 2014 abu ekimar kiyatakin todol 97.2% ngapesur ka ngidiain 96.3% alotoma amiat²⁷. Tar kitaapikinit UPE ngitung angulu alalak epite ngholo riamunet akisiom eringa ekidioko ngitunga ngulu irikanakinete akilas ngina angakan kaarei(P.7) edolito 54% ngulu irkanakinete akaisiom imorikinitai ka ngulu ebongonokinete²⁸. Iyatasi ngapesur nguna eesianakinete esukul kotere ngakiro nguna ka apotionor edisiak, eolith ekimar 34% alotoma amiat(%) kan ngican erai ngapesur 28, nguna elomarete apereperet ka ngidian (11%)²⁹. Ekidioko ngapesur nguna iboyonokin akitiya akingito ngina PLE, erai ngidian 55% ngapesur erai 42 % alotoma ekaru 2010. alotoma epone Ngolo kilamet edolito ngidiain 59.7% ngapesur 53.7% alokaru 2013³⁰.

Ikwa ngina erakar akiitanit ngina angapedorosio angidwe iitanito ikec akisiom ngina aikongin, torae akisiom ngina ajokon, torae acamakinet angidwe adadang. Eyakatar ngitunga dadang apedor ngina riamunet akisiom ngina einakini ikes aosou ka ngakilio nguna ka akitiya ebisness/amurcusonu, akilot akitiya ngakiro nguna etapito ngitunga anakiboisio, ayenut ka akerit ngapedorosio kon ikwa itungana ka nguna angulu ce tunga dang.³¹

Alotoma akisiom, iitanito ngaberu a Uganda ngakiro nu:

1. Kitopolosi akisiom ngina ka aanyun akuwan ikwa ekile kori aberu, ka ngakilio nguna ka akiyar nguna ikitopoloete alosukul kotere akinyipunio apalago ngina eyatar ngidwe kan apotiyonor eringa edisiak ka-apei abwangunun ngakookes.
2. Kitemokisi ngikisila ngulu gogong kan alemaria acidic ngidwe ka enyunyure alosukulo tar aratarat ngidwe, akitoronianar ka atiakatiak ikwa ngapesur ka ngidiain.
3. Akimukeekin atemar erwonget Ngolo ka akisiom inges itemokinit ngikasila ka ngirotin ngulu kingarakinet acunanakin ka akitatam ngikaunak, ka ngitung anakiboisio kan ayaun akiloconiknet ngina elosi kingaren ejok kotere epite Ngolo etamakinititor ngitunga akisiom angidwe nai nooi torae ngulu pesur.

25 Ekimar ka akaritas 14

26 Ekimar ka akaritas 14

27 Ekimar ka akaritas 14

28 Kidiama

29 Kidiama

30 Kidiama

31 Ekimar ka akaritas 29

4. Akitojokun nguna ka akitogogong aduketait angisukulo ageun ngikicolongo,ka ngimesae ngulu itemokino ikwa ngidwe ngiuni tomora apei desk. Ngagulei nguna ilocoto ngapesur ngilowii edolito lolap, emasi torae nguna itemokinitoi ediukio edio coron.emasi ngisukulo toyakatar toyakatar ngiboro ngulu isingarakinto ngidwe akisiom ikwa ngakipii nguna asegak.
5. Akipoonokin ngidwee alosukul kotere akinyipor akicaluwanar ka aesianakin esukul kan kilama ejok.
6. Akiyatakinit akingarakinet ngina angaberu ka angapesur anakisiom alowai angolo a science.
7. Arukin ka apei erwonget Ngolo angiticisio ka angolo ka akisiom kan akiun epite Ngolo isitiyaere ejok ngaketatamak nguna erai ngaberu.
8. Ayeun ngikisila ngulu etakanete kan akidaritor ngapesur alosukul ka aanyunit atemar itiyaete ngikisila lu alo Uganda dadang anadoketa adadang.
9. Ayeun ngisiksila ngulu ilerete kan akitemonokinio nguna iyatakinere emucaara anginalimo toyenikinitetei atomunit ngulu eyakasi neni etiono akidol.
10. Ayeun ka akisitiya ngikisila ngulu ecamakinito ngaberu nguna eringa erai ngidwe abongokin akisiom.

AKITOGOGONG NGABERU ALOTOMA AMUCRUSONU

Itiyat uaganda ngakiro nguna apolok anadoketa anguna egelegela kan akinyipor akuliako, akitub etiaye ka akuliako ka ngican ageun 56% alotoma amiat alokaru 1992 paka 24.5% alotoma amiat alokaru 2009³². Akinyipor akuliako alotunga angulu ka town inges etakani. Eringa jik eroko eyatakin ngitunga ngulu enomit akuliako. Ikamunit akuliako ngitunga angireria ngulu erai ikes elalak alo Uganda. Edolit ekimar 84% alotoma amiat, torae nabo elalak ngaberu. litamakinitai ebe 24% alotoma amiat angitunga angulu angireria-ngabungei angitunge ngakan kauni ngikiok, ngaberu, kangidwe ikes eringa eyakasi kau eger Ngolo ipimit apukan alotoma akuliako. Ngaberu jik mam ngedaunun ngican kec alo Uganda. Ikes ngesiomito nguna ala-lak, ityaete ngiticismgulu ationok edit kori mam ibore iriamuni kori ngiticismgulu ngitunga.

Alotoma akitare, inges kona arau etic Ngolo apolon ka epite ka akiyar angitunga a Uganda, ngaberu 83% alotoma amiat ikes elomarito neni, nait nguna edolito 25.5 % alotoma amiat ikes eyakatar apedor toma ngamamat kec. Ka ngalup nguna edolito ngiyakayi 7 % alotoma amiat nguna igirir napukan ikes erai nguna angaberu. Ibore een isipiyo-rit ngaberu akitaun akimuj ngina alalan³³. Akideniunun ngisilinga inges idongit erai ationis neni angaberu ngina bo emamukatar ibore ngini kitodiayara. Ko-tere ngakiro nu inges ekuliakaketa ngaberu nguna

³² Akisingarakin ngulu ekuliakaka akiloun ngican alo Uganda. (erukaun aneni. Ifad.org/orperations/projects/regions)

³³ Toanyu kidiama

alalak adapar ngaikiliok alo Uganda. Amamukau ka epite Ngolo riamunet ngalup inges ngitauneta ngaberu akimuj ngina itemokino anakitare ka ngini bore etakanuni dadang ka akec jokis. Ngace nabo, anguna emamukatar ngaberu nguna alalak ngalup, ngina pei ekoruna apukan nghiboro ngulu kitaet alowai a NAADS, inges engopitor ajiokis alotoma ngikalia.

Eyakatar ngaberu ationis ngina apolon alotoma ariamun etic. Kidding etacit angikiliok inges iyatakina ngarwa ngaarei adepar ngaberu aloticisio adadang. Ngaberu nguna etiyaete ngiticisio ngulu egelaka anakitare erai 1/3.kori 33.3% altoma amiat.

Alotoma nguna itemokinit apukan kotere koter vakitopol akwap ebe NDP II, ewai Ngolo ka akimiet ka ngi-boket , ikes arae ngadii mnguna itemokinitoe ka eteoritai. Erai lu ngiwaetin ngulu apolok ka epoloete nooi eyaunete tar akilocokinet neni angaberu torae bo nabo ngikiliok ileleba. Amamukau etoil ka-apei ka ngikawueikinak angaberu alotoma atubunun ngakiro nguna dadang ka etacit inges itiditeunit apedori an-gaberu.

Alotoma apedor ngina ka amucurusunu, iitanito ngaberu aanyun ngakiro nu:

Alotoma ngabenki,ariamun eden ka amucurusunu:

1. Tosubakinai nabo epite Ngolo itiyaata angabenkii, kan aanyun ebe eyakatar ngaberu akingarakinet ikwa ngikiliok alotoma akilipuunun ngisilinga ka akingarakinet ngina angisilinga ka-apei ka epite Ngolo ka enis-inesneni eriamuunuere ngisiling ngulu ekidioko ebe micro credit ebei to rae akingange kongin mere epite Ngolo isingarenitere neni eriamunete ngaberu ngisilinga³⁴.
2. Akingarakin ngaberu anakwap adadang alotoma akitopol ebisiness/amucurusunu torau epite Ngolo ka akiyar ka akitojokun neni itiyare ngiboro ka amucurusunu.
3. Ainanakin ngidenio ngulu ekidioko ngakidiamai etacio neni angaberu anguna erai ngapundii, tar ka nguna elemete ngiboken lu ekidioko ka akiyatakin ajokis loboro kec.

Alotoma akitare:

1. Kinyakunai ngigurupo, totamunitetei ngirwa lugu epite Ngolo eyakatar ngitunga ka pei ka epite Ngolo egeunia abusiness ka alimonokin ngiketak nguna iyookino alootoma ngiticisio ngulu egelegela kotere akire-takin anyamanakin ka akinyipun akuliako angitunga angireria neni erakar akitare eyarikinito.³⁵; Akitacaun nguna eanyunere atemar iteyaete ngaberu ka eriamunuto ajiokis alotoma etic angigurupo, iawkinitae ikes dang toma.
2. Akitojokun epone Ngolo epone Ngolo iyatakinere ajokis etiyao ngiboro anadoket angina alokidiana kotere akitolomar ngitunga ngulu alalak etic nait nooi torae ngaberu.
3. Ainakin ngaberu ka ngikala ngulu epolokinito ngaberu ngiboro ka akitara ka ebei angolo epatana kotere akingarakin ikes akitaun akimuj ngina alalan, ka anbo akiwarakin ngikagelak akimuj.ka akil nginakitiyaet ngina iyokino.

34 Ekimar ka akaitas 31

35 Ekimar ka akaitas 31

4. Atamunit ka akitemonokin nguna alokingaren, epone Ngolo kisitiyaet ngisilinga, kayaunit ngirotin ngulu kitet kotere akisingarenit epite ngolo eyapakinere angedarit ngaberu ka etic angolo apotion, ka atiakatiaka alotic. Iwapitai nguna ebala atukot angitunga anakwap angikirionok kori afriran union. Ebe erai akitare ibore ngini einakini ngaberu apedori ka kitiriyen ka ngikiliok.

Alotoma epite ngolo:

1. Akitalalaun epite ngolo ka aiwara angitunga kotere akingarakin ngulu ngekeritai nait nooi torai ngaberu.
2. Akicikakin ngitunga ngikisila ngulu eyaunito akidarit ngidwe aneni itiyaere dadang kerai naps kori mam.einakini ibore een ngaberu nguna acamito etic apaki ngina kityaet emam akurianu ngina angidwe kec. Eriamuni apukan akingarakinet ngina epol anayeuneta anguna ikote nen, kotere ngina pei iyatakinor etic angitunga, elalauni occur ngolo elosi napukan.
3. Asubakin nguna ka atuna dadang alotom eyakauntene angitunga paka namucurusonu ka neni angikarikok-kotere akitapatanun epite ngolo ka akijianakin ngaberu.ngaberu nooi ines eriamunuto akingarakinet ngina etemokinit apukan kan ngitunga dadang kotere etic kec ngolo elal ikwa ngberu aweikinit ngikadiakak, akitopoloun ngidwe, ka akidore. Anguna erakatar nguna angican mam ngepodorito ariamun amukian alokinga nginaedolio akidoun. Itodiunit ne atemar atuna ngina etakanuni inges etakanunit neni angaberu.
4. Akitemokin ka akiwakin ngiboro ngulu kitiyaet eyenikintai ngabaeru ka ngikiliok elosikinitoi epite ngolo etiakere akittanit angiketak aria ngaberu kori ngikiliok alotoma akitaunit akimuj, akisitiya ngisilinga, akita-tam etic, ka aakiwarun ngikagelak.
5. Alimorit nguna iitana ariamun kotere wadio arukaun akairiamara angaberu ka ngikiliok alotoma akitatam etic, ka riamun etic ka apukan ka aneni angulu itiyaete make.
6. Akisitiya ngadoketa nguna ijulakinete ngikisila ka amucurusonu ngulu etoroniarito ngaberu ka aanyun ate-mar itolomunitai ngaberu dang ayeunun ngakiro nguna kitiya altoma eawi ngolo ka amucurusono anadoketa dadang.
7. Ageikin aripirip nguna apolok alotoma ngikisila ka amucurusonu ka akisitiya ngisilinga kan akitopoloor ey-akaune ka akiboi aneni ejok kotere ngaberu.

Alowae alo ka akimet:

1. Aripikin ngikisila ke-etacit akijulakin aneni a-ipei tunganan torau ekal ka ngitunga anakibois eriamuni etacit ka ayenun epite ngolo eriamunere ngisilinga lu erukaunere ngalup nguna iboikinosi ngikalia nooi torae ngu-lu angaberu ka ngidwe ngulu aponi litonyounoi angna ka akilem ngboken.
2. Akisitiya agogongu dadang kan akisimukekin ngaberu akitiya ngiticisio ilopiyarito ngikiliok aneni elemere akimet, ka ngice lu ikigangito ikwa akiduk, akisub ngrukudei, etic ngolo angamotokai ebe transport, ngi-boken, ngipundii.
3. Akigangit ngapesur ka ngaberu nguna esiomito science ariamun ngiticisio alofactory alu elemere akimiet. Kotere akitiya ka agogong ka akisingarakin aloticisio.

NGABERU ANA-RIKIT KA AYEUNUN NGAKIRO

Apukan angitunga mam ngiriami dadang erai kemamkatar epei wai ngikaweikinak alotoma ngikarikok ka akitopol akwap. Alotoma apukan angitunga erai kecemit adolokin ngiunga dadang, emaikina toyakatar ngikaweikinak angitunga dadang ageun ngikiliok ka ngaberu. Emasi toyeni atemar kiriyan ngaberu ka ngikiliok alopote angolo ka apukan ka akitopol akwap. (Beijing platform for Action para.18).

Alomarit angaberu toma arikit ngitunga, ka ayeunun ngakiro mam ngerai anguna ka ajokis kec bon nait erai kotere akitopol akwap ka ayaun apukan ngina angitunga make.apukan ngina auganda icemakin akan aloto-ma ngakwapin dadang tar toma udanda korere acamun ngikisila ngulu ecamakinito ngaberu Alomar toma araun ngakarikok. Ngarionete nguna erucokina ka Uganda erai CEDAW, acamakinet angakwapin dadang alemar ngikodikodia ngulu epakaritere ngaberu, UNSCR apis ngina epolokinit ngakiro nguna ka alemar ao-thia.12344, Beijing platform ngina itoweit ngikisila ngulu itopolore akwap ebe MDG's, alotoma adoket ngi-na angikidunyeta, esubakineit apukan akiikinet ngina angapedorosio angitunga anakwap angikirionok ka erot angikisila ngolo ebokoi Maputo inges elothinkinit nguna angapedorosio angaberu anakwap angkiri-onok. Alotoma Uganda eyai ekisil ngolo ekeritere ngaberu ka ngikiliok, nation gender action; ebe etic

ngit-icisio ngulu itemokinitoi kan ngaberu ka ngikiliok epone ngolo yaunet apedor ka apukon nakan angitunga ngina iwapakinitere nguna ecamitai arukaun, ka nguna ikirikito kan ngikisila ngulu ayeunio 1995 ka aca-makinet ngina ka akitiya. ngikisila lu angakwapin dadang, angikidunyeta, ka ngacamanakineta nguna alo Uganda, ngikisila ka nguna itemokinitoe dadang ikes ejokak kan akitopoloor ka akidaritor ngapedorosio angaberu torai jik akiyatakin erikitene ngolo ajokon ka akitolomar ngaberu napukan ngina eseunio ngi-tunga ngilopeyek kori apukan angitunga make.

Ngikisila Uganda ngulu ayeunio 1995 alotoma ngakigireta: 32(1), 33(2) 22(3), 33(4), 33(5), 78 (1) (b) ikes ecamakinito akitiya nguna ajokak ka ecamakinito apaliament ayeun ngikisila ngulu itogogongete etic lo ajokon kotere aweikinia ngitunga lu ejamuntai; ngaberu ngikatumuunak, ngikagwalak, ngiketiayak. Aloto-ma ngakigireta nu, toyeu apuka ngitunga make ebe local government. Ngina ecamakineit ebe torae ekimar angaberu anguna erai ngakarikok 1/3, ecamakinit tar akijat ngipointo 1.5 ngaberu nguna elosete akisiom ngina alokidiana, ka ageun athere ngaberu nguna erikete nguna ce alopaliament. Akigiret ngina ka etic an-gulu epolokinito aseon 1997 inges ecamakinit ikes asubakin epite ngolo ka aseon ka totamunito atiakakinet angaberu dang. Akigiret ngina angipatii ka arikit ngitunga ka ata lojokotau 2005, akigiret ngina angkerirak ngiemuto ka ngariongeta nguna angiemuto ines egerit akisud ngiemuto anagberu anguna ecamito akiwo ikwa ngakarikok. Isingakarakinete ngikisila lu akitolomun ngaberu araun ngakarikok.³⁶

Ageikin ekaru 1986, itidiunio ngnambai ebe iyata jik ekimar angaberu anguna eraunuete ngakarikok. Alotoma apaliament ngolo 6 (1996-2001) arakasi ngitela alouganda 39 aponi toseunai ngaberu dang 39 ikwa ngakarikok angaberu. Ani eseunio epaliament ngolo 7(2001-2006), asir Uganda ayeun ngitela 17, kitodolu ekimar angaberu alopaliament 56. Apaliament ngolo 8 inges ayakatar ngikarikok 217, ngulu akea arae 10, ngikatumuunak 10, ngikagwalak 5, ngiketiak 5, ngulu kesikinet etic 13. Alotoma ekimar angikarikok erae ngaberu 99, anen arae 79 aweikinito ngaberu alotela kec or disttikt, 14 ikes apeleikinitae aseun, ka 6 ikes arae nguna angitung angulu iitana nooi. Abu kitotol ekimar angaberu 31 alotoma amiat eyakasi lopaliament lo 8³⁷.

Ngina ayeunere ngitela ngice ekaru 2010, epaliament auganda ngolo 9 inges ayakatar ngikaweikinak 375 erae ngaberu 129 kori 34 alotoma amiat. Eringa ekimar angaberu edit. Eringa ngedolo neni etubunit aca-makina ngina ka akwap angikirionok, ebe African charter, alotoma apukan ngina angitungaka-atheon. Abongu ekimar angaberu nguna eweenete ka apei ka ngikiliok ageun 16 alo karu 2006 paka kwap 11 bon alokaru 2011. Alotoma ngksrikok angaberu 129, 112 ewuekinito ngaberu alotella kec/distriktt kotore aca-makin. Itodiunit nen atemar eringa ngaberu eyaksi toma kau natiokisio nguna ispiyoito ikes akiloiLOYA kangikiliok alotoma arikit ngitunga³⁸.

36 Erikitene angaberu ngitunga anakwap angikirionok torae nooi Uganda- abaruwa ngina egirunit akapolon Rebecca Kadaga, akeworon ngina apaliament Uganda alotoma acunakinet ngina angatoman kotere Commonwealth angaberu ekokwa Ngolo ayai Dhaka Bangladesh elap6 2013 ngirwa ka elap 17 paka 19)

37 Eyai lokimar angakiro 37 kwap 26

38 Eyai lokimar ka angakiro 38 kwap 26

Ationis ngina kitolomunet ka akijiaunit agogong anaberu alotoma alotoma ngipatii ngulu ka rikit ngitung =a ngulu egelegela, inges idongit ecicing nooi kotere ekidioko ngaberu nguna esekinitai apolou alotoma ngipatii kotere akitub ngakiro ka ayeunun ngikisila alotoma ngadoketa nguna egelegela. Ngikarikok angipatii alo Uganda erai ngikiliok bon. Tar kecamakinito ngipatii akijiaunit ngaberu anadoketa anguna egelegela.(NRM 30%, FDC 40%) nguna iyookino egelaaka nooi. Anakitodikinet eyakatar ngulu ka NRM ngaberu 5bon(25%) alotoma ngimembai 20 lu ka atukot angina apolon³⁹.

Nguna egirunutai altoma ngiticisio ka apukan angina alokwap(1997) iges eyaunit ebe ngaberu emaikina to-rae 1/3 alotoma ekimar angika konsolai-atukot angikarikok. Ani ngikarikok ka apukan angolo district erae ngaberu eyeunito 30% alotoma amiat kan ekimar dadang. Ani erauni ngikarikok alokidiana ikwa ngicauma-nia, ka CAO, tongopia ekimar angberu jik. Akitodiunet erai aseon nghina ka ekaru 2011, alotoma ngikapo-lok ka ekicolong angikan-ebe LC5, arai ngaberu 2 (1.7%) bon, alokimar ata CAO 112 ngaberu erai 11 bon (9%)⁴⁰.

Ngaberu nguna ecamito akiwuo ikwa ngakarikok edoli aseon, ikes iretakinit epite Ngolo ngesiomitotor paka nadoketa it ngina ecamakinitai, amamukaun ngiboro ngulu ingarakinete ikes paka akirikakin aseon, ayenut ngadii kongin kotere epite Ngolo erikitere ngitunga, ka ngaitalio ngulu eringa enupitai ebe erai ngaberu nguna angikalia bon, mere ngakarikok .ngatikisio ngace nguna eringa isipiyorito ngaberu alomarit eriyane toma arikit ngitunga, ngaringeta nguna itoroniarito ngaberu; akisud ngaberu ngakiro nu arokok; akiwapit ngakiro ngiemuto ngulu apaan; amamukau apedori angitung kan aseon apukan; ngikisila ka aseon ngulu pa-lag; ngadoketa ka aseon nguna ngiyokino; ngigurigurisio lu emanitere ngaberu, ka akuliako ngina elal kan ngaberu.

Anakiyatakinet epite Ngolo ka aseon alo Uganda inges iitanit akisitiya ngisilinga lu alalak kotere ikiseun, in-ges nait eyatak akoko ka atuna, ka etic nguna ngecamakina ka eretakis nguna ikote ne ngaberu alotoma Alomar araun ngakarikok.⁴¹

39 Eyai lokimar ka angakiro 39 kwap 26

40 Toanyu kidiana

41 Eemut angaberu alotoma erwori Ngolo ka arikit ngitunga Ngolo ayaunito ngulu a FOWODE, alotoma elap 7 ngirwa 22 paka 23 2014 torae kampala Uganda. Toanyu nguna alalak aneni : <http://www.fowode.org/events>

Emesa 1: Ngolo etodiunit ayakau ngaberu kan ayeunun ngakiro alotoma ngipatii lu egelegela ikwa DP, FDC, JEEMA, NRM, PPP and UPC as of July 2014⁴²

<i>Atukot</i>	<i>Apolou/akoit</i>	<i>Ekimar angaberu-ekimar angimar</i>	<i>Ekimar alotoma amiat.</i>	<i>Ekimar an-gikarikok</i>	<i>Ngikapolok ka aseon ka atukot</i>
DP	Ngikapolok ngulu Alokidiama	8	18%	44	Ekile
FDC	Ngikapolok ngulu Alokidiama	34	23%	147	Ekile
JEEMA	Ngikapolok ngulu Alokidiama	4	21%	19	Ekile
NRM	Central Executive Committee (CEC)	7	32%	22	Ekile
PPP	Ngikapolok ngulu Alokidiama	8	53%	15	Ekile
UPC	Ngikapolok ngulu Alokidiama	4	21%	19	Ekile

Neni ariamunere: Guide to Enhance Gender Equality in Political Parties in Uganda by Women's Democracy Network–Uganda Chapter; Page 5

Ekimar angaberu alotoma atubunun ngakiro anarwongeta ka-apukan ikwa ngikapolok ka atubonokin ngasecisia ebe akidiokut ngaberu aloticisio alu ka akilo paaran ngina tar arakar aberu atupit epresident ka arae eberu ewapit, arae aberu ewapit Ngolo apolokinit atubonokin ngasecisia. Ngarwa nu Ngolo erikit akwap ka Ngolo etupit inges erai ngikiliok make, ekaolon ka atubonokin ngasecisia ka ekewapan erai ngikiliok make. Alotoma nginistai 31 ngulu alokingaren erai ngaberu 7, alotoma nginistai ka akwap 47, erai ngaberu 13 bon.

⁴² Ekimar ka akaritas 22

Emesa 2: Ngaberu alotoma etic ka apukan alo Uganda: eyakaune angaberu ka ngikiliok aloticisio

<i>Etiaye ka emucaara</i>	<i>Ngiketiyak dadang</i>	<i>Ngikiliok anamiat</i>	<i>Ngaberu anamiat</i>
Ngulu apolok nooi(U1)	808	78	22
Ngulu alokiding(U2–U3)	4,180	84	16
Ngulu irikakinito akisiom(U4–U5)	59,973	72	28
Ngulu alokwap(U6–U8)	206,893	65	35
Ekimar dadang.	271,854	67	33

Source: Ministry of Public Service, Payroll Monitoring Unit⁴³

Alotoma ngikaoi 112 alo Uganda, ngatomon angakanikaarei(17) bon erae ngaberu. Alotoma ngikaranin ngulu apolok ngatomoniarei angikankowon(29), ngatomon angaomwon bon erae ngaberu. Ani alowayi an-golo ka ambassadors; ebe ngulu eweikinito Uganda alotoma ngakwapin nguna alokinga erai 126, nait erai ngaberu 14⁴⁴.

Alotoma atubunun ka ayeunun ngakiro, arikit ngitunga, ka akiyar angitunga anakibois, iitanito ngaberu nga-kiro ikona:

1. Akiyatakin ekimar angaberu anguna itiayaete ikwa ngakarikok alotoma ngadokete dadang torae ani ekidioko 50% anamiat iwapakinitae nguna ka acamakineta angina ka akwap angikirionok ana pukan angitunga⁴⁵. Aseon ka arikit ngitunga. Imaikina kitiyas nu alotoma ngatuketa angipatii ka ngarioneta dadang.
2. Alacakin/akilocokin eponi Ngolo ka aseon kan kiriam ngakitodiuneta ka akikeun ngisilinga lu ikingarakinete akiyatun ekimar angaberu anguna epeleikinito akiwo araun ngakarikok inges eyatakini ekimar angaberu alotoma arikit ngitunga.
3. Atiakakin atutubet angisilinga angipatii neni angaberu anguna imorikina ka ngiticisio ngulu eyaunito ayakau angibo-ro ka ngakiro nguna itopolooore etic angaberu alotoma ngipatii.
4. Atiakakin ngisilinga ngulu edukunere apedor angaberu ka akisiakin ngakingarakineta nguna eyakasi ngiliok ka ngaberu kotere eyanyunete ikes dadang ajokis ka akiriyana alotoma arikit ngitunga⁴⁶.
5. Akitiyakin idiobore kotere akilocokin ngitalio ngulu ejamunito ngaberu alotoma arikit ngitunga. Akiwakin politics/atheon ka apukan nakan angitunga, ka akisilereunit nguna itiyasi dadang ayenun ka amisikinit nguna iitana ka nguna

⁴³ Eripot a FOWODE alotoma ayakau angaberu anatyeyunun ngakiro elap angtomon ekaru 2013 ekimar ka akaritas 14

⁴⁴ Eringa ngipukakina ngaberu make alo Uganda, akigirunet ngina ka aburuwa angiemuto ebe observer elap 10 ekaru 2013.

⁴⁵ Toanyu akigiret 2(11) aneni ka acamakineta angikirionok alotoma apukan ngitunga ,atheon ka apukan(2014) ka acamakineta ngina ka agogong alotoma alimoret anguna ka akiriamara angaberu ka ngikiliok (elemunitai aneni AU elap 7 2014) ka anguna ka akimorikina angikirionok alokisila angaberu ka ngikiliok, ngulu anacamakineta 1(3) ebasi akiriyana kan ngaberu ka ngikiliok..

⁴⁶ Ekimar ka akaritas 38

etioko anaberu kan akilelebikin ngun iitana ariamun (vi) alotoma akwap Uganda.ka epite Ngolo ka akereru angikisila ikwa akiriamuna angikiliok ka ngaberu ka-apei aweikinit ejok ngitunga ngulu ejamunitai'⁴⁷

6. Akiyatakinit epite Ngolo ecamitere akisitiya ngisilinga anapis angaberu ka ngikiliok, ngiticisio ka eyakaune angitung anakitopol akwap, torae ani ekidioko todolito 5% alotoma ngisilinga ngulu itemokinitoi akisitiya. Kan akisingarakin akitiyakin nguna eyaunito akiriamara alotoma ngaberu ka ngikiliok anguna ka akereru anakiboisio-pakalobisiness ka ngisilinga tar arikit ngitung anapukan⁴⁸.

Agolokinet

Ani egolokinio emaikina nguna akire ebe abaruwa ngina ka atheon angaberu inges erai aupal ngina isingareni apedor angabe-ru akitiya kakimorikin iteo nguna ka erikitene angitunga ka ayeunun ngikisila. Apukan angitunga mam ngepedori adolokin ka akijianakin ngitunga dadang erai pa keweikintai ngitunga epei-wai alotoma arikit ngitunga anapukan-politics ka akitopol akwap. Apukan angitung eraai kecamit akijianakin ngitunga dadang anakiboisio kec, emaikina toyeni atemar eweikinitai ngi-tunga dadang alotoma ngikiliok ka ngaberu ka emaikina jik toyeni atemar torae ngaberu ngarukitos anadoketa dadang eduku-nio apukan angitunga.

Etic angaberu alotoma ayere ngikisila mam ngerai akitanit ngina aikongin car kori kan apukan ngityunga ca nait emaikina kitetei ikwa ibore ngini iitanito ngaberu ngalopeyek. Ani emam etic angaberu ka pakecamunitae nguna eta-makinito ikes anadoketa anguna etubunu-ere ngakiro, ajiokis anguna ecamitai arukaun, akitopol ka ekisil , emam ngerukaun. Beijing Platform for Action, 1995

⁴⁷ Eyai lokimar angakiro 47 kwap 11 enamba ka akaritas 39

⁴⁸ Eyai lokimar angakiro 48 kwap 15 enamba ka akaritas 39

Reprint with Support from:

Action for Development
Plot 623/624 Bukoto–Kampala

Centre for Women in
Governance
Church Road, Kasujja Terrace,
Ntinda–Kampala

Forum for Women in Democracy
Plot 15 Vibya Close,
Ntinda–Kampala
Women Democracy Network–

Uganda Chapter
Plot 933, Kireka–Namugongo
Road, Kampala

Uganda Women’s Network
Plot 710, Block 216, Mirembe Close
Bbuye–Kigowa, Ntinda, Kampala
P. O. Box 27991–Kampala, Uganda
Phone: +256 414 286 539,

Email: info@uwonet.or.ug
Website: www.uwonet.or.ug
Blog: <http://uwonetnews.blogspot.com>
Facebook: <http://www.facebook.com/uwonet>
Twitter: @uwonet

ISBN: 978–9970–509–09–6

